

μιῶν αὐτῶν ἀποδεικνύεται μία ἀρκετὰ μεγάλη σύμπτωσης γνώμων, μεταξὺ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου καὶ τοῦ Ἀθωνίτου Ἡσυχαστοῦ. Ὡς δὲ ἀποδεικνύει ὁ ὁμιλητής, ἡ σύμπτωσης αὕτη ἦτο ἐντελῶς τυχαία.

Ὁ καθηγητὴς Schirò περαίνων τὸν λόγον του ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἐκτεταμένης μελέτης διὰ τὰς μεταξὺ θεολογίας καὶ Ἀριστοτελικοῦ ὀρθολογισμοῦ σχέσεις ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίον ἤσκησεν ὁ Βαβλαᾶμ εἰς τοὺς συγχρόνους του.

Εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς τόσον συντόμου διαλέξεως, ὁ ὁμιλητής κατώρθωσεν ἀσκιαγραφίησιν μὲ ἀδράς ἔστω γραμμὰς τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον μιᾶς μεγάλης τῷ ὄντι μορφῆς τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Παρουσίασε διαφορὰς καὶ συμπτώσεις τῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἄλλους λογίους τῆς ἐποχῆς καὶ ἔδωκε μίαν κατὰ τὸ δυνατόν γενικὴν εἰκόνα τῆς κρατούσης ἐν Θεσσαλονίκῃ πνευματικῆς καταστάσεως, ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὸ ἔξεταζόμενον θέμα. Ἄξιον ἰδιαίτερας προσοχῆς, εἶναι ὅτι διὰ τοῦ μελετήματος αὐτοῦ, ὁ διαπρεπὴς καθηγητὴς θίγει ὠρισμένα θέματα, ἐκ τῆς ἐρεῦνης τῶν ὁποίων θὰ προκύψουν πολλὰ καὶ χρήσιμα διὰ τὴν πλήρη κατὰ τὸ δυνατόν γνώσιν μιᾶς τόσον εἰσέτι σκοτεινῆς τοῦ Βυζαντίου ἐποχῆς.

K. A. ΜΑΝΑΦΗΣ

André Grabar, L'icônoclasmé byzantin. Dossier archéologique. Paris, Collège de France, 1957, σφ. 4ον, 277 σελ. + 163 πίν. ἐκτός κειμένου.

Τὰ πρὸς τὴν Εἰκονομαχίαν συνδεδεμένα προβλήματα ἀπετέλεσαν ἀνεκάρθην προσφιλὲς θέμα ἐρεῦνης τῶν περὶ τὴν μεσοχρόνιον Ἑλληνικὴν Αὐτοκρατορίαν ἀσχολουμένων. Εἰς τὰς γνωστὰς παλαιότερας μελέτας τῶν L. Bréhier, G. Ostrogorsky, E. G. Martin προσετέθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τὰ ἐμβριθῆ μελετήματα τῶν P. Alexander, H. von Campenhausen, G. B. Landner, J. Visser κ.ἄ., οἵτινες κριτικῶς ἐλέγχοντες τὰς πηγὰς ἀνεγνώρισαν τοὺς ποικίλους συντελεστὰς τοὺς ἐπιδράσαντας εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς κρίσεως ταύτης τῆς βυζαντινῆς συνειδήσεως.

Τὸ νέον βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ André Grabar ἀναζητεῖ τὴν ἐρμηνείαν τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδος εἰς αὐτὰς ταύτας τὰς εἰκόνας καὶ εἰς τὰς περὶ τῶν εἰκόνων «θεωρίας» τῶν βυζαντινῶν θεολόγων ὡς καὶ τῆς Ἀδλῆς. Τί γνωρίζομεν ἀκριβῶς περὶ τῶν εἰκόνων τῆς ἐποχῆς; Ποῖαι αἱ δοξασαί τῶν Βυζαντινῶν περὶ τούτων; Ἰδοῦ, κατὰ τὸν σ., τὰ ἐρωτήματα ἅτινα δεόν νὰ ἀποτελέσωσι τὴν ἀφετηρίαν τῆς περὶ τὴν Εἰκονομαχίαν ἐρεῦνης. Καθίσταται ὅθεν

πρόδηλον ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαιολόγους ἐναπόκειται ν' ἀπαντήσωσιν εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα συμβουλευόμενοι μνημεῖα καὶ πηγὰς γραπτὰς.

Εἰς τὸ ἔργον δίδεται μετριοφρόνως ὁ ὑπότιτλος « Ἀρχαιολογικὸς φάκελλος ». Εἴπωμεν ἀμέσως ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ πληρεστέρου « φακέλλου » ἔξ ὧν μέχρι σήμερον συνεκεντρώθησαν περὶ τοῦ θέματος. Ὁ σ. διὰ τὴν ἔρευνάν του ἀποτείνεται οὐχὶ μόνον εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς τέχνης καὶ τὰς περὶ αὐτῶν γραπτὰς μαρτυρίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ αὐτοκρατορικὰ σιγίλλια καὶ νομίσματα ὡς καὶ εἰς τὰς καλλιτεχνικὰς ἐκδηλώσεις ἄλλων λαῶν — Ἀράβων, Ἰουδαίων — οἵτινες ἕνεκα τῆς γεινιάσεως ἐνδέχεται νὰ ἤσκησαν ποιὰν τινα ἐπιρροὴν εἰς τὸν πολιτιστικὸν τομέα. Ἀσυνήθης εἶναι ἡ γενικὴ ἐποπτεία, ἣν ἔχει ὁ σ. τῆς τέχνης καθ' ὅλου, ἀναφερόμενος μὲ τὴν αὐτὴν γνῶσιν εἰς τὰ μνημεῖα δυτικῶν καὶ ἀνατολικῶν λαῶν. Ἐξετάζων λ.χ. τὰς ἐν τῷ ναῶ τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεὲμ ἀπεικονίσεις τῶν Συνόδων ἀνατρέχει εἰς τὰς ἐν Sappullano τοῦ Oviedo παραστάσεις τῶν ἰσπανικῶν Συνόδων περιγραφῶν τὰ ἐν τῷ Μεγάλῳ Παλατίῳ κτίσματα τοῦ Θεοφίλου (σελ. 171) οὐχὶ μόνον ἀναζητεῖ ἐν Kusejr Amra τὰ πιθανὰ πρότυπά των, ἀλλὰ καὶ ἀνευρίσκει ἐν El-Muhtâr τὰ ἔργα συγχρόνου Ἑλλήνου καλλιτέχνου. Εἰς τοῦτο συντελεῖ καὶ ἡ γλωσσομάθεια τοῦ A. Grabar, ἣτις ἐπιτρέπει εἰς αὐτὸν νὰ χειρίζηται μὲ τὴν αὐτὴν εὐχέρειαν τὰ βιβλιογραφικὰ βοηθήματα τόσον τῆς Δ. Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς ὅσον καὶ τῶν Σλαβικῶν λαῶν καὶ τῆς Ρωσίας. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι οὐδεὶς ἐκ τῶν μεγάλων πολιτισμῶν ἀνεπύχθη « ἐν δοχείῳ κλειστῷ » κατανοοῦμεν ὁποῖαν σημασίαν δύνανται νὰ ἔχωσι τὰ ἀποτελέσματα ἐρεύνης διεξαχθείσης ὑπὸ τοιαύτας προϋποθέσεις.

Ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν τοῦ βιβλίου, ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἡ καινοτομία τοῦ σ., ὅστις προτάσσει ἐκάστου κεφαλαίου ἀνάλυσιν τῶν γραπτῶν πηγῶν ὧς καὶ περιγραφὴν τῶν σωζομένων μνημείων (καὶ τοῦτο διὰ τυπογραφικῶν χαρακτήρων διαφόρων τοῦ ἄλλου κειμένου). Παρὰ τὰ προτασσόμενα ταῦτα κείμενα ὁ σ. προβάλλει πολλάκις καὶ τὰς νέας χρονολογήσεις ἢ ἐρμηνείας αὐτοῦ (λ.χ. εἰς τὴν δεκάτην ὁμιλίαν τοῦ Φωτίου, σελ. 183, ἢ εἰς τὰ νεωστὶ ἀποκαλυφθέντα μωσαϊκὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας, σελ. 189-192). Ἀκολουθοῦσι τὰ σχόλια εἰς τὸ παρατιθέμενον ὕλικόν. Ὁ φάκελλος συμπληροῦται διὰ λευκώματος ἔξ 163 φωτογραφιῶν λίαν ἐπιμελεημένων, ἔξ ὧν πολλαὶ ἐκδίδονται ἐνταῦθα διὰ πρώτην φοράν. Σημειοῦμεν τὰς ἔξαιρέτους μεγεθύνσεις τῶν νομισμάτων καὶ σιγιλλίων.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, τὴν ὕλην του — ἣτις καλύπτει τὴν περίοδον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ V' αἰῶνος ἕως τὸν Θ' αἰῶνα — διατάσσει ὁ σ. εἰς τρία βασικὰ κεφάλαια: πρὸ, κατὰ καὶ μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν.

Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει ὁ σ. τοῦ « Αὐτοκράτορος ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ » ἐπανέρχεται εἰς θέμα προσφιλές, ἐξετάζει δηλαδὴ τὴν θέσιν καὶ τὴν ἀποστολὴν τῆς θρησκευτικῆς εἰκονογραφίας ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ τέχνῃ, ἰδίᾳ ἐν τῇ

νομισματικῆ, κατὰ τὸν Γ' καὶ Ζ' αἰῶνα. Λίαν ἐνδιαφέρουσα ἐμφανίζεται ἡ ἔρευνα ἐν τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ, ἔνθα βασανίζονται αἱ μαρτυρίαι τῶν εἰκονολατρῶν αἱ ἀποδίδουσαι τὴν ἔριδα εἰς ἐπιδράσεις τοῦτο μὲν τῶν Ἰουδαίων, τοῦτο δὲ τοῦ Ἰσλάμ, μελετᾶται δὲ διεξοδικῶς ἡ πρὸ τῆς κρίσεως ἀντίστασις κατὰ τῶν εἰκόνων ἐντὸς τῶν συνόρων τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (Χριστιανοὶ τῆς Ἀσίας, Ἰουδαῖοι) καὶ πέραν τούτων (Μουσουλμάνοι).

Τὸ δευτέρον μέρος ἀφορᾷ εἰς τὴν τέχνην τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων κυρίως εἰς τὴν νομισματικὴν. Ὁ Grabar κατόπιν λεπτολόγου ἐρεύνης συνάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι αὕτη παρέμεινε ἀνεπηρέαστος ἐκ τῆς ἔριδος. Εἰδικὸν κεφάλαιον ἀφιερῶνται ὑπὸ τοῦ σ. εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ τῆς Χαλκῆς, ἡ καταστροφή τῆς ὁποίας ἔδωκε τὸ σύνθημα τῆς μάχης. Ἡ εἰκὼν αὕτη, ὡς ἀποδεικνύει ὁ Grabar, ἀπετέλει τρόπον τινὰ « ὁμολογίαν πίστεως » τοῦ βασιλεύοντος μονάρχου. Τὸ γεγονός ὅτι ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ σταυροῦ, τοῦ ὄργάνου τῆς αὐτοκρατορικῆς νίκης ἦδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, εἶναι δηλωτικὸν τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν προθέσεων τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων. Περαιτέρω ὁ Grabar ἐκθέτει τὴν θεολογικὴν θεωρίαν ἣτις ἀποδίδει εἰς τὰς εἰκόνας μέρος τι τῆς « θεϊκῆς ἐνεργείας » καὶ παραβάλλει ταύτην πρὸς τὰς ἀναλόγους φιλοσοφικὰς δοξασίας τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν χρόνων, Πλουτάρχου, Χρυσίππου, Πλωτίνου (σελ. 138).

Τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ ἔργου μελετᾷ τὰ κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν εἰκόνων. Ἡ τέχνη, τὴν ἐπαύριον τοῦ ἀγῶνος, ἀντανακλᾷ τὰς δοριμείας μάχας τῶν ἀντιπάλων θεολογικῶν καὶ κοινωνικῶν στρατοπέδων, ὡς δύναται τις νὰ συμπεράνη ἐκ τῆς εἰκονογραφῆσεως τοῦ « μοναστικοῦ » ἀποκαλουμένου Ψαλτηρίου. Καταβάλλεται προοπτικὴ ὑπὸ τοῦ κλήρου καὶ τῶν τεχνιτῶν τοῦ Ζ' αἰῶνος διὰ τὴν ἑναρμόνισιν τῆς εἰκονογραφῆσεως τῶν ἀναστηλουμένων εἰκόνων πρὸς τὰς διατυπωθείσας ὑπὸ τῶν εἰκονολατρῶν θεολόγων θεωρίας. Ὁ Θρίαμβος τῆς Ὀρθοδοξίας ὑπογραμμίζεται ἐν τοῖς ναοῖς διὰ τοῦ θέματος τοῦ βασιλεύοντος ἐν τοῖς οὐρανοῖς Χριστοῦ — τοῦ Παντοκράτορος τῶν τρούλων — καὶ τῆς βασιλίδος μητρὸς Θεοτόκου ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ ἱεροῦ. Ἄγγελοι καὶ ἅγιοι, τοῦτέστιν οἱ ὑπήκοοι τοῦ Χριστοῦ - Βασιλέως ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, καταλαμβάνουσι νῦν τὰ καταφανέστερα μέρη τοῦ ναοῦ. Ὁ σ. χαράσσει τὴν καμπύλην τῆς ἐξελίξεως τῆς νέας εἰκονογραφίας, ἣτις διαμορφοῦται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἰδεῶν τῶν θεολόγων τῆς ἔριδος. Τέλος, ἐν συμπεράσματι, ἐξετάζει τὸν ἔλεγχον τῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης.

Ἔργον τοιαύτης εὐρύτητος, ὅπερ ἐν ἐκάστη σχεδὸν σελίδι προσάγει νέον τι πόρισμα οὐχὶ μόνον διὰ τὸν εἰδικὸν μελετητὴν τῆς τέχνης ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἱστορικὸν ἐν γένει καὶ τὸν θεολόγον καὶ τὸν φιλόλογον, κατ' ἀνάγκην ἀδικεῖται ἐν τῇ βραχυτάτῃ ταύτῃ ἀνασκοπήσει. Σημειοῦμεν κατωτέρω τινὰ ἐκ τῶν νέων πορισμάτων τοῦ συγγραφέως:

Α) Τὴν συμβολὴν τοῦ σ. εἰς τὴν μελέτην τῆς εἰκονογραφίσεως τοῦ Ψαλτηρίου τοῦ ἐσφαλμένως, ὡς νῦν ἀποδεικνύεται, ἀποκαλουμένου « μοναστικοῦ ». Ἡ μελέτη αὕτη ἀποτελεῖ τὴν πρῶτην συστηματικὴν μονογραφίαν ἐπὶ τοῦ θέματος. Τὰ τρία γνωστὰ σήμερον εἰκονογραφημένα ἀντίτυπα τοῦ Θ' αἰῶνος: τὸ Ψαλτήριον Chludon, ὃ κῶδιξ Par. Gr. 20 (ἀτελής) καὶ ὃ τοῦ Παντοκράτορος ὑπ' ἀριθ. 61, εἶχον ἄλλοτε μελετηθῆ ὑπὸ τοῦ N. Malicki. Οὗτος εἰς ἄρθρον, ὅπερ διέλαθε τὴν προσοχὴν τῶν εἰδικῶν, ἀπέδειξεν ὅτι τὰ τρία ταῦτα χειρόγραφα ἐξετελέσθησαν διὰ τὴν Μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν καὶ ὅτι ἐκ παρανοήσεως κατατάσσονται ταῦτα μεταξὺ τῶν μοναστικῶν ἔργων τῆς Ἀνατολῆς. Νῦν αἱ ἔρευναι ἐπικυροῦσι καὶ ἐπεκτείνουσι τὰ συμπεράσματα τοῦ Malicki: α) Τὰ ἐν τῇ ᾠδῇ εἰκονογραφημένα ἑλληνικὰ Ψαλτήρια ἐδημιουργήθησαν παρὰ τῷ Πατριαρχεῖῳ Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Φωτίου. β) Ὑπάρχουσι πολλαὶ ἐνδείξεις ὅτι ὁ *διακοσμήσας* τὰ Ψαλτήρια ταῦτα εἶναι ὁ ἐπίσκοπος Συρακουσῶν Γρηγόριος Ἀσβεστᾶς. γ) Ἐκτὸς τῶν γνωστῶν εἰκόνων, αἷτινες διασύρουσι τοὺς εἰκονομάχους, πολλαὶ ἐκ τῶν ἄλλων μινυογραφικῶν ἀναφέρονται εἰς τὴν θεολογικὴν πάλιν τῶν ὀρθοδόξων ἔναντι τῶν εἰκονομάχων. Μεταξὺ τῶν εἰκόνων τούτων αἱ πλέον ἐνδιαφέρουσαι — καθότι διετερήθησαν καὶ ἀνενέωσαν ἀργότερον τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν — εἶναι οἱ νέοι τύποι τῆς *Σταυρώσεως* καὶ *Ἀναστάσεως* (Εἰς Ἄδου κάθοδος), οἱ ὅποιοι ἀντανακλῶσι τὰς περὶ *Ἐνοσαρκώσεως* χριστολογικὰς θεωρίας τῆς εἰκονομαχίας. Συνάγεται ἐπίσης τὸ γενικώτερον συμπέρασμα διὰ τοὺς ἱστορημένους κώδικας ὅτι εἰκονογράφησις δὲν σημαίνει μετάφρασις δι' εἰκόνων τοῦ κειμένου, ἀλλὰ ἐνίοτε ἀναγωγὴ εἰς γεγονότα καὶ θεωρίας συγχρόνους, μὲ τὸν πρόδηλον σκοπὸν διδασκαλίας καὶ νοθεσίας τῶν πιστῶν.

Β) Τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ « προσφιλοῦς ἡνιόχου » τοῦ αὐτοκράτορος προσφωῶς ὁ Grabar συνδέει πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν τέχνην (σελ. 157 κ.ε.). Ἐξετάζων τὰ γλυπτὰ τῆς ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐναποκειμένης στήλης τοῦ Πορφυρίου, ὑπογραμμίζει πρῶτος αὐτός, τὴν συγγένειαν τῶν ἀναγλύφων τούτων πρὸς ἐκεῖνα τῆς βάσεως τοῦ Ὁβελίσκου τοῦ Θεοδοσίου. Ἐκ τῆς συγκρίσεως ταύτης ὡς καὶ ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῆς στήλης πρὸς τὰ ὑπατικά δίπτυχα καὶ τὰς τοιχογραφίας τῶν κλιμάκων τῆς Ἁγίας Σοφίας Κιέβου, τὰς ἀπεικονίζουσας σκηναὶς τοῦ ἵπποδρόμου, προκύπτει ὅτι τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τοῦ ἡνιόχου ἀνήκει εἰς ἐκεῖνα τῆς θριαμβευτικῆς τέχνης (συνεπῶς δέον νὰ ἀναθεωρηθῶσι τὰ ὅσα περὶ τῆς θέσεως τῶν ἡνιόχων ὑποστηρίζει ὁ Φ. Κουκουλές, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Γ' (1949), σελ. 35-36) καὶ ὡς τοιοῦτον ἀντικατέστησε κατὰ τὴν εἰκονομαχίαν τὰς ἐν Μιλίῳ παραστάσεις τῶν Συνόδων. Τὸ τελευταῖον τοῦτο συμπέρασμα ὀδηγεῖ τὸν σ. εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ἡ Εἰκονομαχία δὲν ἐπιζητεῖ ἀνεικονικὴν διακόσμησιν, ἀλλὰ διακρίνει μεταξὺ θρησκευτικῆς καὶ αὐτοκρατορικῆς τέχνης.

Ἡ αὐτὴ διάκρισις παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν τέχνην τοῦ Ἰσλάμ. Ἐξ οὗ συμπεραίνει ὁ σ. ὅτι « Χριστιανοὶ καὶ Μουσουλμάνοι παρατηροῦσιν οἱ μὲν τοὺς δέ, καὶ τότε μὲν ἐπηρεάζουσιν ἀλλήλους τότε δὲ ἐνεργοῦσι κατὰ τρόπον ἀνάλογον ».

Γ) Ἡ ἀνωτέρω διαπίστωσις ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῶν χωρίων τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους, ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῶν τοῦ Θεοφίλου κτισμάτων (σελ. 145 κ.ἑ. καὶ 169 κ.ἑ.). Τὸ κείμενον τοῦ Θεοφάνους ἐξετάζεται ἐνταῦθα ὑπὸ τὸ φῶς τῆς μαρτυρίας Μουσουλμάνου συγγραφέως, τοῦ Jakut, ὅστις ἰσχυρίζεται διὰ τὸ ἐν Μεγάλῳ Παλατίῳ περίπτερον τοῦ Μαργαρίτου ὅτι μιμεῖται ἰσλαμικὸν πρότυπον. Ὁ Grabar ἐπικαλεῖται καὶ ἀντίστροφον μαρτυρίαν τοῦ αὐτοῦ Jakut, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸν Μαργαρίτην ἐμιμήθη ἀργότερον, ἐν ἔτει 859, εἰς ἓν ἐκ τῶν κτισμάτων του ὁ Χαλίφης El - Muhtār, ὅστις καὶ ἐκάλεσε Ἑλληνα ζωγράφον διὰ νὰ κοσμήσῃ τὸ ἀνάκτορόν του.

Δ) Ὁ Grabar ἀνατρέπει τὰς ὑποθέσεις τοῦ A. Vogt σχετικῶς μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου ἀναφερομένην τελετὴν τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἀναλύων τὰ ὑπὸ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συγγραφέως ἐξιστορούμενα καὶ συνδυάζων ταῦτα πρὸς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ τελούμενα ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐπὶ τῇ Ἑορτῇ τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν συμβολίζουσιν αὐτοκρατορικὴν « μετάνοιαν », ἀλλὰ μνημονεύουσιν ἀπλῶς γεγονότα τῆς Ἀναστηλώσεως ἔχοντα ὡς κεντρικὸν πρόσωπον τὴν αὐτοκράτειραν Θεοδώραν.

Ε) Τίθεται ὡσαύτως τὸ ζήτημα τῆς συμμετοχῆς τῶν γυναικῶν εἰς τὴν Εἰκονομαχίαν. Τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ δύο διαδοχικαὶ ἀναστηλώσεις ὀφείλονται εἰς τὰς γυναῖκας τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου ὑπεγραμμίσθη πρὸ πολλοῦ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν. Δέον ὅμως νὰ ἐξετασθῇ ἡ συμμετοχὴ αὕτη ἀπὸ κοινωνικῆς πλευρᾶς, ὡς λέγει ὁ Grabar. Τὰ μωσαϊκὰ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν οἷς παρίστανται αἱ μητέρες ὀδηγοῦσαι πρὸς τὸν ἅγιον τὰ τέκνα των, τὸ ἐπεισόδιον τῆς Χαλκῆς, ἐνθα αἱ γυναῖκες κατέσφαξαν τὸν σπαθᾶριον τοῦ Λεόντος, ἀποτελοῦσιν ἐνδείξεις ὅτι αἱ γυναῖκες ἦσαν προσηλωμέναι μετὰ πάθους εἰς τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων. Ἡ ἐξέτασις ὅμως τοῦ ζητήματος καθίσταται σχεδὸν ἀδύνατος λόγῳ ἐλλείψεως πηγῶν: οὐδεὶς ἁγιογράφος, οὐδεμία Σύνοδος ἐπικαλεῖται τὴν φύσιν ἢ τὸ περιεχόμενον τῶν δοξασιῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν πράξεων, αἵτινες συνέδεον τὰς γυναῖκας πρὸς τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων. Δύναται ἐν τούτοις νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον ὅτι αἱ δοξασαί τῶν γυναικῶν ἤσκησαν σημαντικὴν ἐπιρροὴν εἰς τὴν ἔκβασιν τοῦ ἀγῶνος.

Παρεθέσαμεν ἀνωτέρω δείγματα τινὰ τῶν πλουσιωτάτων ἐπιτευγμάτων τοῦ μελετήματος, τοῦ ὁποίου μεγίστη εἶναι ἡ συμβολὴ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης καὶ ἱστορίας. Ἡ ἐξονυχιστικὴ ἐξέτασις πλήθους μνημείων καὶ κειμένων, ἢ ἀναθεώρησις τῶν μέχρι τοῦδε προβαλλομένων ἐρμηνειῶν, αἱ συνθετικαὶ κρίσεις ὀδηγοῦσιν εἰς συμπεράσματα πολυσημάντου ἀξίας. Ἡ παρα-

χώδης εποχή της Εικονομαχίας υπήρξεν, ως αποδεικνύει ὁ Grabar, αποφασιστική οὐχὶ μόνον διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς εἰκονογραφίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἐξελίξεως ταύτης, τὴν ἀποκρυστάλλωσιν δηλαδή τῶν θεολογικῶν περὶ εἰκόνων θεωριῶν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην συντελεῖται ἐν τῷ κέντρῳ τῆς αὐτοκρατορίας ἡ ἐκλογή καὶ διάδοσις τῶν ἄλλοτε τοπικῶν εἰκόνων ὡς καὶ ἡ δημιουργία νέων τύπων οἵτινες διαγωνίσθησαν μέχρις ἡμῶν.

Ἡ γράφουσα θὰ ἐπεθύμει νὰ προσθέσῃ τὰς κάτωθι λεπτομερειακὰς παρατηρήσεις:

Ἐν σελ. 173, τὸ κείμενον τοῦ κώδ. Vat. Gr. 822, τοῦ Νικηφόρου Καλλιστοῦ ἀναφέρει «πέπλους χρυσοῦφεις καὶ περιχρῦσα καταπετάσματα καὶ... δοχεῖα τῆς ἀναμάκτου θυσίας». Πρόκειται περὶ πέπλων λειτουργικῶν καὶ οὐχὶ «περὶ ἐνδυμάτων τῆς αὐτοκρατορίας». Ὁ ὅρος «πέπλος» διὰ τὰ ἀμφιάσματα τοῦ θυσιαστηρίου εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστός. Ὡς πρὸς τὴν συνήθειαν δὲ νὰ ἀφιερῶσιν αἱ γυναῖκες τὰς ἀμφιέσεις τῶν ἵνα κοσμηθῇ τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ, αὕτη μαρτυρεῖται πολὺ παλαιότερον ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς Εἰκονομαχίας καὶ δὴ ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων: βλ. Παλλὰδιου, Δαυσαϊκὴ ἱστορία, κεφ. ριθ', Migne, P. G., τόμ. 34 στ. 1223. Ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ εἰς τὰ περὶ «σωληνωτῶν» ὑφασμάτων λεγόμενα προσθετέα καὶ ἡ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία: Γ. Σωτηρίου Περὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιβολῆς τῶν κληρικῶν, Γρηγόριος Παλαμᾶς, τόμ. Γ' σελ. 360 κ.έ., Φ. Κορυλλέ, Λαογραφία Η' (1921), σελ. 256-257 καὶ κυρίως Α. Χατζημιχάλη, Τὰ χρυσοκλαβαρικά, συρματέϊνα-συρμακέσικα κεντήματα, Melanges Offeres a Oct. et M. Merlier, 1952, σελ. 17-21.

Σχετικῶς μὲ τοὺς αὐτομάτους μηχανισμοὺς τοῦ Θεοφίλου πειστικὰ φαίνονται τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Α. Alföldi, Geschichte des throntabernakels, Nouvelle Clío, 10 (1950), σελ. 549 κ.έ., ὅστις παραδέχεται ὅτι τὰ αὐτόματα εἰσῆλθον πολὺ πρὸ τῆς εἰκονομαχίας εἰς τὸ Βυζάντιον. Διὰ τὴν ἑλληνιστικὴν προέλευσιν τῶν αὐτομάτων πρόσθετος εἰς τὴν ἄλλην βιβλιογραφίαν τοῦ Alföldi: George Karo, Art salvaged from the sea, Archeology, vol. I No 4, Δεκ. 1948, σελ. 179-185 καὶ Robert T. Gunther, Greek astrolabes in astrolabes of the world, Oxford Un. Press 1932.

Πολυτιμωτάτῃ ἡ μαρτυρία τοῦ Πατριάρχου Νικηφόρου (780-815) διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν βυζαντινῶν ὑφασμάτων καὶ δὴ διὰ τὴν σκοτεινὴν περιόδον μεταξὺ Ἡρακλείου καὶ Μακεδόνων. Μία μόνον ἐπιφύλαξις ὡς πρὸς τὴν ἐλευθέραν ἀπόδοσιν τῆς τελευταίας συμπερασματικῆς προτάσεως. Τὸ κείμενον φαίνεται ἀρκετὰ σαφές, ἡ γνώμη τοῦ Πατριάρχου κλίνει πρὸς τὸ δεύτερον σκέλος τῆς διαζεύξεως: «Τὰ οἰκτεῖα τοῖς οἰκτεῖοις ἐφαρμόζοντες». Ἡ πρότασις ἣτις ἀκολουθεῖ ἐπεξηγεῖ ἀκριβῶς τὸ δεύτερον τοῦτο σκέλος.

Διὰ τὴν σχέσιν τῆς εἰκονογραφίας τῶν Ἑπτὰ Παίδων ἐν Ἐφέσῳ πρὸς τὸ δόγμα τῆς ἐνόρκου Ἀναστάσεως βλ. τὰ σχετικὰ κείμενα παρὰ L. Massignon, Les sept dormants d'Éphèse en islam et en chretienté, Paris 1955, σελ. 64 κ.έ.

ΜΑΡΙΑ Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ